

EUSKALTZAINDIA

REAL ACADEMIA DE LA LENGUA VASCA
ACADÉMIE DE LA LANGUE BASQUE

AHOZKO LITERATURA HIZPIDE

Jabier Kalzakorta euskaltzainaren
sarrera-hitzaldia

Euskaltzainburua,
euskaltzainkideak,
agintariak,
herriko eta erbestekoak,
Labayruko lagunak,
etxeakoak,
jaun-andreak

Ez da erraza izaten inoiz egin gabeko zeregin batean jardutea. Sarrera-hitzaldia, onenean ere, behin egiten da, eta guztiekikoa ahalik eta ondoena egin nahi izaten du hizlariak. Aurrera baino lehen, eskerrak eman nahi dizkizuet, bihotz-bihotzez, hona etorri zareten guztioi. Neure hitzaldia, labur beharrez, jatorrizko hitzaldiaren laurdena izango da.

Protokoloak eta are adiskidetasunak ere eskatzen du euskaltzain baten ordezkari sartzeko denak beraren berri ematea. Jose Luis Lizundia Askondo adiskidea euskaltzain urgazle izendatua izan zen 1966 urteko azaroaren 25ean. Handik bi urtera, 1969ko urtarrilaren 22an, Baionan, Euskaltzaindikoko idazkariorde, eta euskaltzain oso 2003 urteko ekainaren 27an. 2004 urteaz gero diruzaina eta Zuzendaritzako kide izan da. 1979 urtetik aurrera Onomastikako batzordeko kide izan da eta Exonomastikako batzordeko buru. Jagon Saileko eta beste batzorde askotako

partaide ere izan da eta hainbat lan egin ditu batzorde horietan. Enetzat ohore handia da beraren lekuan izendatu izana.

.....

Markina Bizkaiko euskera klasikoaren habia, sorlekua dugu. Markinan bizi izan ziren Juan Antonio Mogel eta beraren bi loba Juan Jose eta Bizenta. Juan Antonio Mogel gu gauden jauregitik, Mugartegitarren handi-etxetik, berrogeita hamarren bat pausora bizi izan zen, Guen kalean. Prai Bartolome Santa Teresakoak Karmengo komentuan, jauregi honetatik hogeiren bat pausora, idatzi zituen bere obrak. Markinara etorri eta bertan idatzi zituen obra asko Jose Antonio Uriartek ere.

Ezagutzen dugun bertsolariaren lehenengo irudietako bat Mogelek *Peru Abarka* liburuko lehen autuan emoten digu. Peru Abarka eta Maisu Juan lagun egin eta ostatu batera doazenean, sabaitik kantatzen diharduten aita- seme batzuen koplak bat entzuten dute. Kopla entzun eta bertatik hala dio Maisu Juan jakingurak:

M. J. *¿Nor ete da cantoria?*

P. *Nic eztaquit; itanduko deutsalari ta esango deuscu?*

PRAISCA. *Aita seme batzuc jua dira sabaira, aita catu andijaz ta semia bere bai cerbaitacuan. Ló eguiteco asmoz igon dabee, baña emon deusa aguriac cantari. Soñulari eder bat dozu ardaoz basa basa eginda bere.*

M. J. *Peru, esaidazu arren osteria versua, ta ateraco ditut papera eta tinteruba beti aldian darabildazan leguez, escribiduco dot aztu eztaquidan.*

Aita-semeak sabaira igon dira eta aita *katu andijaz*, hau da, moskor handiarekin eta semea ere antzera samar. Bertso kantari hasten direnean aita-semeak Maisu Juanek aldean daramatzen luma eta papera hartzen ditu. Bertsoak entzundakoan hauxe dio Maisu Juanek.

Verso asco iracurri ditut neure aldiñan erdaldunen liburubetan; baña ez verba gitxitan gauza geijago esan gura dabenic.

Maisu Juanek esaten dituen hitz horiek bertsoen laudorio eta gorantzan egindako hitzak ditugu. Bertsolariaren lehen aipamena ez ezik, bertsolarien bertsoen –kasu honetan koplen– laudorioa ere badugu.

Gatozen, orain, bertsolarietan bertsolarienetakoa izan zen Txirritaren aipamen txiki bat egitera.

1936. urtea bere hasiera-hasieratik urte trinkoa izan zen Jose Manuel Lujanbio “Txirrita” bertsolariarentzat. Aurreko urtean, 1935. urteko abenduan, kanporaketak jokatuak ziren eta San Sebastian bezperan, ilbeltzaren hemeretzian, ospatu zen, Donostiako Victoria Eugenia Antzokian, bertsolarien txapelketa nagusiko finala. Txirrita ordurako astundua eta zahartua zegoen. Astundua, ehun eta berrogeita hamar kilotik gora zelako, eta, zahartua, sorbaldetan ia hirurogeita hamasei urteko zama nozitzen zuelako. Manuel Olaizola *Uztapidek* kontatzen duenez, erreumaren gaitzak ere pausoa astiro botatzera behartzen zuen gure bertsolaria. Neurritz gaineko pisuak eta zahartzaroko ajeak hartaraturik, bi makilaren laguntzaz mugitzen zen Txirrita. Bi makilaren laguntzaz baliaturik Donostia hiri dotorera bertsoetako finala jokatzera agertu zen, gainerakoetan, baldartua zegoenez gero, gurdi batean eramaten zuten batera eta bestera. Urteek ibilpidea moteldu bazioten ere, umore ona zeukan eta beti bezain azkar eta egokia zen bere bertso-etorrian. 1936. urteko ilbeltzeko bertsolarien txapelketa nagusian txapela berak atera zuen.

Txapelketa nagusitik bi hilabetera, 1936ko martxoaren hogeita bii, *Euzko Gaztediak* antolaturik, Erreterian egin zioten omenaldia. Bi bastoiekin ibiltzen zen bertsolari edadetuari makila bat eman zioten opari. Beraren erantzuna zorrotza izan zen:

Bi bastoi abek aski nitun nik
munduz mundu ibiltzeko.

Txirritaren munduz munduko ibiliak ez zuen luze iraungo. Omenaldi egunetik hilabete eta erdi baino lehen Txirritaren

mundualdia bukatuko zen. Goizuetara bertsoetara joan eta gaizkitu zen, handik etxera ekarri eta azken hatsa bota zuen Alzako Gazteluene baserrian, ekainaren hiruan, arratsaldeko lauretan. Txirritaren zerraldoa bizkarrean eramane zutenetako bat, Salvador Zapiain Atañok kontatzen duenez, bere anaia zaharrena izan zen, eta aldapan, txandaka, izugarritzko karga etortzen zitzaion.

Hirurogeita hamar bat urte zituela, 1930 urtean, *Txirritaren testamentua* bertso-sailean, bera hil eta beste laurogei urtean ere beraren aipamenak izango zirela dio. Txirritak ez zekien idazten. Notarioaren aurrean egiazko testamentua egiteko sinadurarik ere ez zuen egin, ez zekielako izena paperean jartzen. Eskuz egindako letrarik ez zekien irakurtzen. Moldezko letrak irakurtzeko gauza zen, baina oso gutxitan egiten omen zuen. Txirrita izan zen, bestalde, bertsolari zaharren artean bertso paper gehien argitaratu zituenetakoa; eta hala ere ez dago dudarik hil zenean berekin eramane zuela hilobira biblioteka oso bat. Txirritak kantatutako bertsoak papereratu balira, biblioteka eder bat osatzeko adina liburu izango genituzke: beroarena kenduta, erraz bostehun aletik gorako liburutegi bat.

Orain arte aipatu ditugun Txirritaren berri gehienak Antonio Zavalak bere liburuetan bilduak dira. Liburu horiek *Auspoa* bilduman daude. *Auspoa* jaio zenean, lehenengo liburuan berean, Ramon Artolaren *Sagardoaren graziya eta beste bertso asko* alean, azpiko aldean *Auspoa liburutegia* irakurtzen da. Lehen liburu honen ondoren beste hirurehun zenbaki etorriko ziren. Txirritak berekin hilobira liburutegi bat eramane zuen bezala, Antonio Zavala hil zenean egiazko liburutegi bat utzi zuen gure artean. Ez dut ezagutzen gure artean hirurehundik gora euskarazko liburu argitaratu dituenik. Eta ez dago dudarik, era berean, aberastasun honekin nolako mesedea egin zigun A. Zavalak. Txirrita taberna-gizon edo parranderoa omen zen, alfer eta ez dakit zer, baina beste modu batera ere ikus litezke gauzak: euskaldun artista handi bat zen, talentu handikoa. A. Zavalaren hitzetan honelaxe laburbilduko genuke Txirritaren izana:

Txirrita bezalako gizonak kalte baño mesede geyago egiten dute askozaz mundu triste honetan.

Hitzaldi honetan ahozko literaturan barrena bidaia txiki bat egingo dugu eta bidaia-lagun nagusia Wilhem Humboldt bidaiari prusiarra izango dugu. Humboldt bidaiari prusiarrek orain dela berrehun urteko Euskal Herria eta euskalarien zenbait lan ezagutzeko aukera emango digu.

1. PARISETIK BAIONARA ETA BAIONATIK DONIBANE LOHIZUNERA

Kontu ezaguna denez, Wilhelm von Humboldtek bi bidaia egin zituen Euskal Herrira: lehena, 1799-1800ean, eta, bigarrena, 1801ean. Lehen bidaia emazte, bi seme eta Gropius pintatzailearekin egin zuen eta batez ere Espainian barrena egindakoa izan zen. Espainiatik barrenako bidaia horretan Euskal Herria goitik behera zeharkatu zuen oso egun gutxitan. Baionatik sartu eta Donibane Lohizunera joan zen, gero Tolosa, Bergara, Mondragoe eta Gasteiz zeharkatu zituen Burgosen barrena Espainiako hegoalderantz Cadizeraino iritsi arte. Behin Cadizen zegoela, eskuinetara jo eta Alacantetik gora, Mediterraneoko itsasaldetik gora, Bartzelona, Mataro, Figuera zeharkatu eta Perpiñanera joan zen.

Bigarren bidaia lehena bukatu eta urtebetera egin zuen. Bigarren honetan Bockelmann adiskidearekin egin zuen. 1801eko apirilaren 28an sartu zen Baionan eta ekainaren 2an itzuli zen berriro Baionara. Apirileko hondar egunak, maiatz osoa eta ekaineko lehen egunak egin zituen, beraz, Euskal Herrian. Euskaldunen gainean atzerritar batek inoiz idatzi dituen hitz amultsu eta ederrenetakoak idatzi zituen Humboldtek bere bigarren bidaia honetako egunerokoan. Bidaiari prusiarrek bere egunerokoaren hasieran dioenez, mendi tantaien artean, sartaldeko Pirinioetako bi isurki ederretan ezkututzen den herria osatzen dugu euskaldunok. Mendeetan barrena gorde den hizkuntza eta ohiturak dira gureak.

Parisetik Baionarako bidaia bederatzi egunean egingo du Humboldtek. Loire ibaiko ibar emankorrak ziztuan zeharkatu zituen, Blois, Amboise, Tours, Poitiers eta Angulemako murru behiala famatu eta gerora ahantziei begirada iheskor bat eskaini

zien. Ez dugu ahantzi behar erromantikoa dela burutik behatzera gure bidaiaria eta erromantikoen izpiritua bizi-bizi duela. Garai zaharren mira eta mina dute erromantikoek, eta murru behiala famatuei egozten dien begirada iheskorra hobeto ulertzen dugu bidaiaria liburua irakurtzean. Hiru egun gelditu zen Bordelen, eta Landetako lur elkor eta gutxi landuetan barrena Baionara iritsi zen. Asmo argia zuen: Frantzia bizkor zeharkatu eta Euskal Herrian barrena urratsez urrats ibili. Baiona utzi ondoren Biarritzera doa, eta hondartza baionesez beterik ikusten du. Biarritzetik itzuli bat egin eta itsasertzean zehar egiten du ibilia. Itsasbeheran arrantzan ari diren gizon, emakume eta mutikoei erreparatzen die. Hegazti-habien lapurretan ari den gizon bati ere erreparatzen dio. Euskal Herriaren iparraldean emakumeak lan latz egiten duela dio bidaiari prusiarrak. Are gehiago: ez duela inon ikusi emakumerik hain lan neketsuetan. Hegoaldean, laian aritzen direla makurturik lur elkor eta gogorrari sokilak kentzen. Bilbon, ontzien deskargan, ibaitik biltegira burdina-barra handiak eramaten dituzte buru gainean. Gure bidaiariak are sutegietan ere ikusiko ditu emakumeak ingude gainean sendoro mailua dantzatzen dutela. Donibane Lohizunerako bidean, sardina-saltzaile askorekin gurutzatuko da gure bidaiaria.

Bidaiari prusiarrak dioenez, mugalde bietako euskal emakumeak langileak, ekinak, bizimodurakoak dira. Gaztelako emakumeek, ordea, bizitza alferkerian ematen dute, erresumaren barnealdean eta hegoaldeko lurraldeetan, Katalunia, eta, era batera, Valentzia salbu.

3. GIPUZKOATIK, MOTRIKO ETA ONDARROAN BARRENA MARKINARA

Badakigu Humboldt 1801eko maiatzaren lautik bostera Markinan izan zela. Humboldték, Markinan, Juan Antonio Mogeekin bat egin zuen. Jakitun prusiarrak euskaran jakitun ziren euskaldunak ezagutzeko irrika handia zuen.

Humboldték, 1801eko udaberrian, Markina berri eta itxuraldatu bat ezagutu zuen. Zenbait urte aurrerago kaleak harlosaz galtzadatu zituztenean, dotoretasun handia eman zioten herriari. Euria egiten zuenean kaleetako lokaztegia ikaragarri

gutxituko zen. Harresi barruko goiko sarreran, Goiko Portelean, iturri berri bat egina zuten 1788. urtean. Abeletxe baserriko iturburuko urak lurpean barrena herriraino ekartzea kostu handia zen orduan. Iturri berri hori herria besarkatzen zuen harresiko goiko sarreran zegoenez gero, Goiko Portaleko Iturria izango da markinarren ezpainetan. Goiko Portaleko Iturriak hamahiru urte besterik ez zituen Humboldt Markinara etorri zenean. Iturriko zutabeen, gainera, Mogelen beraren testuaren apaingarria zuen (Arejita: 1993). Humboldték gida eta maisu aparta aurkitu zuen Markinan. Jakitun prusiarrak hogeita hamahiru urte zituen, Prai Bartolome idazleak baino bat gehiago, eta Mogelek berrogeita hamasei. Mogelen bi lobak, Juan Jose eta Bizenta, hogeit eta hemeretzi urteko gazteak ziren. Juan Jose Oñatin abadetza-ikasketak egiten izango zen; Bizenta, ordea, Markinan.

Juan Antonio Mogel eta Humboldt bi mundu arras diferentetatik zetozen. Bata, Europa osoa astinduko zuen Erromantizismoaren lehen eragileetako bat zen; Mogel, oster, mundu zaharrekoa, lege zaharreko ilustratu fededuna. Biek, bi mundutakoak izan arren, elkar ondo hartu zuten. Bata, atzerritar jakin-gosea zen, eta bestea, abadea. Ordurako Mogel ez ote zen hasia *Peru Abarka* idazten? Badakigu 1802ko otsailaren 26rako *Peru Abarka* bukatua zuela eta maiatzeko 5etik otsailaren 26ra hamar hilabete exkax daude. Nekazale edo atxulariek –orduan Markinan esaten zen bezala– arreta handia biztu zuten Prusiako jakitunarengan. Euskaldun nekazariak erabiltzen zituzten behi edo zezen-larruzko oinetakoak harrigarriak ziren bidaiari atzerritar ohartuarentzat. Humboldték bere bidaiia-liburuan luze hitz egingo du abarken gainean. Izan ere, Mogelen lanik ezagunenaren protagonista nagusia Peru Abarka da. Berez, jakina, Peru Landetako da, baina autuak eratzeko izen modura Peru Abarka jarriko du idazleak. Ez dugu ahanzi behar, bestalde, orduko baserritarrak, nekazale eta atxulari hitzez gainera, beste modu batera ere izendatzen zirela: abarkadunak.

Mogel eta Humboldt bi-biak ziren euskaltzaleak, euskara-maiteak, asaba zaharren hizkuntza bihotzetik maite zutenak. Euskararen edertasunak ageriago uzteko Humboldték Mogel autore latindar famatu batzuen testuak itzultzera bultzatuko

du. Humboldték Markinan egon eta handik urte batera argitara emango du Moglek *Versiones Bascongadas* liburuxka.

Erdaldun jakitun askok, eta are euskaldunek berek, askotan baztertzen zuten hizkuntza zaharra goratzen du jakitun prusiarrak. Orduko eskoletako egoera negargarria zen. Euskaraz hitz egiteagatik umeak gogor zigortuak izan ohi ziren. Euskarazko hitzen bat umeren batek esanez gero, eraztun bat ematen zitzaion. Larunbatean eraztuna zuen azken umea gogorki zigortua izan ohi zen. Eraztunaren kontu krudela autore batek baino gehiagok aipatzen dute (Garate: 1976), baina ez, gure ustez, Moglek bezain zorrotz (Mogel: 1891). Jakitun prusiarrak berak ere 1801eko bi egunkarietako batean eraztunaren kontua aipatu gabe ez du utziko.

Baina goazen berriro ere jakitun prusiarraren ahozko literatura asmoetara. Humboldtentzat herri-ipuín eta herri-kanta nazionalak garrantzia handia dute. Herri-jakintza zaharra biltzea helburu dute erromantiko zaharrek. Bidaia-liburuan kontatzen duenez, behin Bermeora iritsi ondoren, gure bidaiari prusiarrari, Izaro irlatxoa aurrean zuela, mandazain hiztun batek elezahar bat kontatu zion. Elezaharra entzun ondoren, Hero eta Leandroren istorio bera zela diosku Humboldték. Euskal Herrian egonaldi luzeagoa egingo balu, holako istorioak bilduko zituela eransten du gero. Ideia hau guretzat orain guztiz zentzuzkoa eta normala iruditzen zaigu, baina garai hartan guztiz berritzailea zen.

Humboldték zituen asmoak, bere bidaia-liburuan ez ezik, 1817 urtean argitara emandako *Berichtigungen und Zusätze* lanean ere ematen ditu. Herri-literaturaren edo, zehatzago esan, ahozko literaturaren lehen bilketak, Alemanian, Erromantizismoaren eraginpean gauzatuko dira. Alemanian sortu zen Erromantizismoak Alemanian berean aurrena, eta gainerako Europako herrietan hurrena, izango ditu bere fruituak. Lekuan lekuko hizkuntzei garrantzia emango zaie Erromantizismoaren eraginez. Lekuan lekuko hizkuntzen artean Humboldtentzat euskarak berebiziko garrantzia du. Humboldtén esanetan, euskara Europako hizkuntzarik zaharrena den neurrian garrantzia handia du. Alemaniako *intelligentsia* osatzen duten gizon aurreratu eta argituek –Europako lehen erromantikoeak– ipuín zaharren eta kantu nazional zaharren bila abiatuko dira. Grimm anaiak

Schwarzwald edo Alemaniako Oihan Beltzean barrena ipuin bila arituko dira hainbat urtetan. Kantu zaharren bila egindako ahaleginean Parisko Bibliotheque National-eko paper zaharrak ere arakatuko dituzte. XVIII. mende bukaerako eta XIX. mende hasierako lehen erromantiko hauek izango dira herri-ipuin eta esaundak zein kantu nazional zaharrak biltzeko premia gorria ikusten duten lehenak.

Ahozko literaturari gagozkiola, *Berichtigungen und Zusätze* lanean Erromantizismoaren ezaugarririk oinarritzko eta baliotsuenak aurkitzen ditugu. Humboldttek Euskal Herrian barrena (*Biscaya* dio zentzu zabal batean) garai zaharretako historia-arrastoak bilatzera etorri zela diosku, esaunda eta kantu zaharren bila, alegia. Kristautasunak ezabatu gabeko jentilitate edo antzinateko garai paganoetako herri altxorak bildu nahi zituen, direla kantu nazional zaharrak direla herri-ipuinak. Zoritxarrez, ordea, garai zaharretako estadioko aztarnak hizkuntzan bakarrik gelditzen direla dio. Hilabeteetan eta asteko izenetan eta zenbait izen zaharretan izen kristauek izenik gehienak ordezkatu dituzte. Kantu zaharrez den bezainbatean, ordea, bakar bat aurkitu duela dio. Kantu hori ez da besterik *Leloren kantua* baino.

Kantu horren zertzeladak honelaxe laburbilduko genituzke. Juan Iñiguez Iburguenek (bidaiari prusiarrak Juan Ibañez de Iburguen dio) 1590 urte aldera Simancas eta Bizkaiko artxiiboak ikertzeko enkargua hartu zuen. Liburu edo tomo horietako bost Mugartegitarren etxean daude (Humboldttek *ILLugartegui* idazten du, hasierako *M-* hori gaizki irakurri edo transkribatu duelako), Markinan, eta horietako batean aurkitzen da kanta baten puska. Iburguenek pergamu zahar batean aurkitu zuen kantua, eta delako pergamua harrek desegina edo pipiak jana dago. Kantu hori oso zaharra omen zen, eta hamasei bertso edo estrofa kopiatu zituen bakarrik. Kantu oso baten puska bat baino ez zuen idatzi, beraz. Hortik ulertzen da gure kantuaren gaineko buruan datorren izenburua: *Fragment eines Altvaskischen Liedes*, euskaraz “euskal kantu zahar baten pusketa”.

1817ko liburuan *Leloren kantua* transkribatzen du Humboldttek ezkerrean euskarazko testua eta eskuinean itzulpen alemana dituela. Delako *Leloren kantua* euskaldunek

erromatarren kontra Augustoren denboran egindako gudu baten kantu zaharra omen da. Leloren kantuaren ondoren beste zenbait zehaztasun argigarri ematen ditu.

Humboldték 1817an argitaratu zuena testu luzeago baten laburpena izan zen. Testu hori, jakina, Iburguen-Cachopinen kronikan datorrena da (Urkijo:1922). Kantuaren itzulpena egiteko bizkaitar jakintsu baten iruzkinari jarraitu dio (*Commentar eines Biscayischen Geleherten gefolgt*). Bizkaitar jakintsu hori ez da besterik Juan Antonio Mogel baino. Obra honetan ez du Markinan bizi eta hil zen idazlearen izenik ematen, baina badakigu Juan Antonio Mogelek egon zela Markinan *Die Vasken* bidaia-egunkarian Juan Antonio Mogel aipatzen duelako eta gorago aipatu dugun *Versiones* liburuxkan Mogelek berak aipatzen duelako jakitun prusiarra. Leloren kantuaren iruzkina harrigarria baino harrigarriagoa irudituko zaio bati baino gehiagori. Testuaren azalpena luzea da jatorrizko Iburguen-Cachopinen kronikan.

Ez dago dudarik Iburguen-Cachopinen kronikako kantu bateko azalpen fantasiatsua jatorrizko kronikatik itzultzen ari dela Humboldt. Honela laburbilduko genuke Humboldték dioena. Augustok kantabriarrak azpiratu zituenen mendi garaietara ihes egin eta erromatarrek errenditzera behartu zituzten. Kantabriarren buruzagia Utxin da. Delako Utxin hau bakearen ondoren Italiara pasatu zen. Delako Utxin Urbino ere deitzen dute, eta honengandik datoz Urbinotarrak.

Pasarte hau ekarri dugu arrazoi batengatik baino gehiagorengatik. Antonio Truebak, esaterako, berrogeita hamalau urte geroago, 1871 urtean, *El valle de Marquina* liburuxka idatzi zuenean honela zioen:

Al descomponer y analizar el nombre de Arrechinaga he creido entrever en él un nombre personal. Esta observación es muy curiosa y no la debo omitir, valga lo que valga. El señor Amador de los Rios sospecha, como ya he indicado, que el monumento de Arrechinaga se levantase para glorificar a un héroe o tributar una especie de culto a una virtud, sospecha tanto más admisible cuanto que era costumbre en los pueblos que podemos llamar primitivos, el levantar monumentos de toscas piedras sobre

la sepultura de sus héroes. El nombre personal que creí hallar en el nombre local de Arrechinaga es el de Echin o Uchin, y si realmente hubiéramos de tomar por este nombre el diptongo *echin* que he interpretado por cosa suspendida, la traducción de Arrechinaga sería *sitio donde están las piedras de Echin*. Ahora bien: quién era Echin o Uchin? Echin o Uchin era el valeroso caudillo de los cántabros vizcainos en la guerra que estos sostuvieron por espacio de cinco años con las hasta entonces invencibles legiones de Octaviano Augusto. En el *canto de Leló* cuya historia y traducción textual publiqué no ha mucho en la *Ilustración Española*, se nombra a Uchin en el concepto de capitán o caudillo de Vizcaya¹.

Sarrera-hitzaldia irakurtzen ari naizen etxera, Mugartegi jauregira, etorri zen Humboldt 1801eko maiatzaren 5ean. Gu gauden etxe honetara berera etorri zen bidaiari prusiarra. Hemen elkartu zen Juan Antonio Mogelek eta orduko Mugartegitarren jauregiko nagusiarekin. Hemen bertan eman zion *Leloren kantua* eta azalpena. Orduan handi-etxe honetako nagusia Pedro Valentin de Mugartegi zen, eta etxe honetan gordetzen zuen Ibarguen-Cachopinen kronika. Mogelen idatzi ezagunak arakutzen dituenak Leloren kantua azalpena aurkituko du bere *Apologian* (Mogel 1891)². Lan horretan kantua xehetasun eta zehaztasun guztiak eman eta azalduko ditu. Mogelek eman eta 1817 urtean jakitun prusiarrek argitaratu zuen kantu honek oihartzun handia izango du Euskal Herri barruan eta kanpoan ere. Felipe Arrese Beitiak, esaterako, “Gure bandera” bertso-konposizioa honelaxe hasiko du:

Anboto dakust triste, bai, triste,
Negarrez Oiz-mendia
Euskaldun goyak danak diñoste
Ilten da zarra guztia;
Ill zan ill Lelo, ill Lekobide,

¹ Testu honetako ortografía eta puntuazioa gaurkoturik eman dugu.

² Honelaxe dio *Euskalerrriaren alde* aldizkarian, 300 or.: El escribano que nos ha transmitido, y cuyos manuscritos los he visto y paran en esta Villa de Marquina en poder de D. Pedro Valentin de Mugartegui, Padre de Provincia, literato, se llamaba Juan de Ibarguen, que no se atrevió á hacer la versión castellana, y como él mismo dice, le hicieron varios sugetos bien instruidos en ambos idiomas.

Ill zan ill zan Jaun Zuria,
Ill ziran gure gizon andiak,
Iya ill Euskal-erria,
Alan ezpada esan daiala
Arbola orrek egia.

Humboldték *Leloren kantua* argitaratu eta hirurogei urte baino lehenago, Antonio Truebak ustezko Utxin bizkaitar buruzagi baten izenetik Arretxinagako hiru harri erraldoietan *Utxin* horren harrizko hilobia zegoela asmatu edo ondorioztatu zuen. Humboldt eta *Leloren kantua* eta *Die Vasken* bidaiia-liburua ekarri ditut berariaz neure hitzaldira. Mugartegi etxean gordetzen zen Iburguen-Cachopinen kronikan, ordea, bazen beste kantu askoz zaharrago eta benetakoago bat: Errodrigo Zaratekoren kantua. Kantu hori ez zuen Humboldték irakurri. Arrazoietakoa bi hauek izan litezke: ordurako ere Iburguen-Cachopinen kronika-eskuidatzia, egoera tamalgarrian, ia deseginda zegoelako, batetik, eta letra zaila zuelako, bestetik. Julen Arriolabengoak, prusiarraren bidaiia-datatik ia berrehun urtera, 1996 urtean (Arriolabengoa: 1996), eman zuen Errodrigo Zaratekoren lehen transkripzioa. Transkripzio hori gerora apur bat osaturik hauxe da (Arriolabengoa: 2007):

*1 Arma escuduac on dira dardos,
2 pareric estabe canporacos,
3 çaratearrac galdu ei dabe Marquia-Çuya
çeculaco.*

*4 E[rrodrigo] Çarateco, selan engana sindean
5 jaun Juane Abendañocogas gudua arçen
sanean,
6 bi milla guiçon oi ditus bere lelengo deiean,
7 lau milla bere baleduque premia letorreanean,
8 Cortaçarretarrac delanterea, Iburguendarrac
urrean,
9 Gastelan Sarmientuarric asco, es pareric arean,
10 jaun Asençio Guebaraco ganean darda
ordean,*

*11 Billela ta Arteaga, anage onac urrean,
12 saldi suriac on [t... c... ... d...]rreanean,
13 onac arin, gog[oa] [fol. vto.] sendo, arerioaren
asean.*

*14 Errodrigo Çarateco saldi urdinaen ganean,
15 bosteun caxcabel urregorrisco saldiac
idurenean,*

*16 carrerea laster eroean Erbitegui ganean,
17 arerioac ur jarraica arrebearen semea,
18 ona chipi, orpo laster, Abendanochea.
19 –Arren, echosu orain osaba, bixooc justa
gaitean.*

*20 –Echi eguidac orailloba, gau bixiric noean,
21 neure biçian enoaque Urquiçuren contrean,
22 omenaje eguingo joat biçia dodan artean,
23 bela vic sar naxaitec Billa Realgo torrean.*

Kantu hau saihets guztietatik da interesgarria. Historiaren alderdia aztertuz, zein batailari dagokio? Zein urtetakoa da kantu honetan kontatzen dituen ekintzak? Abendaño eta Zarate zein leinu edo familia ziren? Zein alderditakoak? Iburguendarrak, kortazarretarrak eta urkizutarrak nor ziren? Kantuko lekuak, Erbitegi eta Billa Realgo torrea, non daude? Hizkuntzaren aldetik ere, nola ez, baditu mila kontu interesgarri.

Ahozko literaturari gagozkiola, ez dago dudarik kantu epiko hau egiazkoa dela. Ez dago modurik kantuaren gertaeren ondoren, mende bat, bi edo are gehiagora ere, kantu hau pertsona aditu batek ezerezetik sortzeko. Gure kantua ez da, beraz, apokrifoa edo moldatua. Kantua egiazkoa da eta egiazkotasun-frogak laster emango ditugu. Markinan mugartegitarren etxean gordetzen zen Iburguen-Cachopinen kronikako eredua, orain aipatu duguna, kantu baten aldaera bat zen. Aldaera askoren arteko bat, baina ez bakarra. Kantu epiko baten aldaera bat bakarra transkribatu eta gorde denez gero, aldaera bakarra ezagutzen dugu. Izango ziren, nola ez, aldaera askotxo Bizkai osoan eta are beste lurralde batzuetan ere.

Goraxeago jarri dugun testua ez da atzo goizekoa, ez da bartdanik honakoa; testua benetan zaharra da: bost mende eta erdi baino gehiagokoa. Errodrigo Zaratekoren kantu epikoak Erroitegiko guduko (1448-1468) gertaeren berri ematen du, eta aldaera bakarra izatean zorionekoak gara. Hau bezalako kanta zaharren bila etorri zen Humboldt eta, inor baino hurbilago egon bazen ere, ez zuen eskuratu. Kanta zahar honen egiazkotasun-frogak eta transmisioa aztertu baino lehen, ohar gaitzen kopla zaharren teknika bezala ezagutzen dugun exordia datorrela kantaren buruan. Lehen hiru zenbakietako biek irudi bat agertzen dute. *Arma-eskuduak on dira dardo/ pareric estabe canporacos*. Zentzuari gagozkiola, badu antzekotasunik Aldaztorrea baladarekin. Aldaztorrea baladan, belea da zorigaitzaren albistari³. Joan gaitzen orain konturik kontuzkoenera, eta egiazkotasun-frogak eta transmisioa azter ditzagun. Lanketa horretarako pasarte bat bakarra aztertuko dugu:

*14 Errodrigo Çarateco saldi urdinaen ganean,
15 bosteun caxcabel urregorrisco saldiac
idurenean,*

Errodrigo Zarateko kantu epikoaren hondarrak biltzen saiatuko gara orain. Horretarako 14-15 puskak izan duen iraupena aztertzen saiatuko gara. Pasarte hori, harrigarria badirudi ere, batez ere Bizkaiko lo-kanta edo sehaska-kantetan gorde da. Has gaitzen on Manuel Lekuonak 1930ean *Anuario de Eusko Folklore* aldizkarian⁴ argitaratu zuen lo-kanta batekin. Hona nola dakarren inolako ukitu edo aldaerarik gabe:

Gure umetxua datorrenian
Saldi urdiñaren ganian,
Bosteun kaskabel urre gorrizko
Saldijek bere idunian;
Beste ainbeste eta gejago
Atzeko petrandelian.

³ Belea eta erroiak dira, Larramendiren hiztegian agertzen direnez, “aztinantza txarreko hegaztiak”. Ohartzekoa da batailaren izena ere toponimo batek ematen duela *Erroitegi* (kantuan *berean*, *Erbitegi* toponimoa ere badago, biak euskaldunen imajinario edo iruditerian piztiak direla: erroi eta erbi).

⁴

Errose Bustintzak, Kirikiñoren lobak, Bilboko *Euzkadi* egunkariko atalean, 1933ko ekainaren 21ean, Urkiola barrenean, Mañarin, umetako jolas eta kantuek jarri zituen artikulu zoragarri batean. 1933ko urtean uda mineko kronika batean neguko elurrak sortzen zuen mira eta kantuen gainean idatzi zuen Errose Bustintzak. Neguko lehen elurraren etorrerari harrera egiteko honelaxe kantatzen zuten XX. mende hasieran Mañariko neska-mutikoek:

Edurra dator menditik
Urkiola-ganetik.
Amak opillak labatik
aittak ardaua zaragitik
amamak okelia lapikotik
attatak sagarrak kamaratik.

Kantu honen ondoren azalpen hau dakar:

“Negubak, lenengoz edur zurijagaz atxak apaintzen ebazanian, sutonduan danok jezarrita kantu ori abesten geban”.

Kantu hori, gorago esan dugunez, neguko lehen elurrarekin kantatzen zuten neska-mutikoek. Aurreko urtean, ordea, eta oraingoan neguaren min-minean (*Euzkadi*, 1932, abenduaren 29an) beste kronika batean honelaxe zioen:

“Aldi ontarako eguraldi edertxo daukogu. Aspalditxuan ederra uxu xamar yabilku mendi erpiñetan eztoigu ikusten eta Gabon ostian ja zelakuak jausiko diran! Guk txikitan edurra jausten ikusten gebanian onan abestzen geban”:

Edurra dator menditik
Urkiola ganetik:
amak opillak labatik,
attak ardaua zaragittik,
amamak okelia lapikotik,
attatak sagarrak kamaratik.

Gure neskia ba-dator
zaldi urdiñen ganian,
edur-lumazko kapa zuri⁵
lepotik bera soñian,
berreun koskabel urregorritzko
zaldiyek bere idunian:
zidar utsezko perra zurijak
inkatzen dituz lurrian.

1932. urteko negu mineko kronikan datorren kantua askoz osoagoa da 1933. urteko uda mineko kronikakoa baino. Kantu honetako *zaldi urdiñen ganien (...)/ berreun koskabel urregorritzko zaldiyek bere idunien/ (...)* bete-betean dator Errodrigo Zaratekoren kantu-segmentuarekin. Oraingo honetan, zaldizko eder baten moduan itxuratzen da neguaren lehen elurraldia. Baina gatozen berriro lo-kantetara eta eman ditzagun Arratiako Julian Yurre kaputxinoak (Yurre: 1968) Bizkaian barrena misio-egunetan bildutako lo-kanta bi. Hona hemen, lehena, berak dakarren bezala-bezalaxe:

Obatxua lo doie,
neure umie lo doie;
neure umie lo doienean
zaldi urdinen ganien,
bosteun kaixkabel urre gorritzko
Zirunen petral ebien.

Hona aldatu dugun eredu hau Muxikako Justa Elguren andereari bildua da 1957. urtean, misio-garaian. Julian Yurre kaputxinoak xehetasun zenbait ere ematen ditu⁶. Oraingo eredu honek antzekotasun handiak ditu Manuel Lekuonarenarekin. Errodrigo Zaratekoren segmentu edo pasartearekin ere antzekotasun handia, begi bistakoa denez. Badago, hala ere, desitxuraturik dagoen zerbait: *zirunen petral ebien* zer ote da? Pentsatzekoa da *idunerean/idurenean* horren desitxuratzea dala

⁵ Jatorritzkoan *zuriya* dakar, baina Mañariko ahoskeran *zuriya* izan behar du, geroago ere halaxe agertzen da eta.

⁶ *Ziruen*: idunez lez? *Idunen*: “en el cuello”, petral “correa”.

zirunen delakoa. Garbiago ikusten dugu, bestalde, “petralerean” batetik sortzen den *petral ebien* desitxuratzea. Julian Yurreren bigarren testigantza hobe bat ere ekarriko dugu hona. Bigarren hau askoz eredu eder eta garbiagoa izango dugu:

Gure umetxu doyen orduen
zaldi urdiñen ganien,
bosteun kaskabel urregorritzko
zaldiyek idunerien;
beste ainbeste eta mille geyago
atzeko petralerien.

Ez dago inolako dudarik askoz eredu hobea eta aratzagoa dugula bigarren hau. Harrigarria badirudi ere, ablatibo zahar edo arkaikoaren marka (jatorrian sing. *-rean/* pluralean *-etarean*) ezin argiago agertzen zaigu: *idunerien* eta *petralerien*. J. Yurre arratiarraren lehen ereduan eta Lekuonarenean apurren bat ilun eta desitxuraturik geneukana *petrandelian/ petralerien* oraingoan garbi dago: *petralerien*.

Hamabosgarren mendeko Erroitegiko guduko (1448-1468) kanta epiko bat, Errodrigo Zaretekoaren kanta, puskatu edo listu denean lo-kanta bihurtu da. Kanta epiko horren lehen testigantza gudua izan eta mende batera transkribatu zen Iburguen-Cachopinen kronikan (1570-1620). Hona ekarri ditugun froga guztiek osotoro eta sendoro frogatzen dute gure kantaren benetakotasuna. Hizkuntzalariei ez ezik, herri-literatura zaleei ere miragarria irudituko zaie segmentu batek hain modu sendo eta finkoan iraun izana.

Kontu ezaguna da testu ihartuetan hitz eta esapide zaharrak gorde ohi direla modu harrigarrian (Mitxelena: 1971) (“Descubrimiento y redescubrimiento en textos vascos”, FLV, 1971, 149-169). Ahozko zenbait testutako hitzak elkarri lotuak egon ohi dira kate indartsu bateko kate-begiak bezala. Testu horiek genero batekoak baino gehiagokoak dira. Genero diferenteetan, batetik bestera aldatuz, sendo irauten dutela ikusi ditugu atal honetako adibideetan. Orain arte ikusi ez ditugun beste sail edo genero batzuk ikusiko ditugu hurrengo puntuetan.

4. XIX. MENDEKO BIZKAIKO PAREMIA-BILDUMAK

XV. mendeko egiazko kantu epiko baten aztarnak XX. mendean bildutako lo-kantetan aurkitu ditugu. Goraxeago aipatu ditugun lo-kantek –Bizkaiko eremu osoan batean eta bestean bilduak– kantu epiko zahar baten pusketarik ederrena eta gogoangarriena biltzen dute. Eta bildu, gainera, hitzez hitz, arkaismoak ere askotan zaintzen dituztela. Kantuetan ez ezik, esaera zaharretan ere askotxotan berdin gertatzen zaigu. XVI. mendeko paremia-bilduma zaharretako paremiak XIX. mendean eta XX mendeko paremia-bildumetan aurkituko ditugu. Mitxelenak dioen eskema formal (bertso eta formula errimatuetan ematen direnak) finkatuak dituzte. Jose Maria Satrustegik *testu ihartuak* deitzen zien.

Orain esaera zaharrak edo, modu zabalago batean hitz eginez, *paremia*-bilduma interesgarri zenbaiten gainean hitz egingo dugu. Paremia hitz grekoa esaldi sententziatsua adierazteko erabili ohi da. Paremiografia eta paremiologia hitzek paremien bilketa eta azterketa adierazten dute, hurrenez hurren. Paremiografoak herri-esaldi sententziatsuak biltzen ditu. Gure artean, Esteban Garibai eta Oihenart ditugu zaharrenak. Paremiologoak paremiak aztertzen ditu. Euskal Herrian izan dugun paremiologorik handienetakoa Julio Urkixo izan zen. Julia Sevilla irakasleak, Madrilen, *Paremia* aldizkari monografikoa zuzentzen du. Europako hizkuntzetako paremien gainean ez ezik, mundu osoko paremien gaineko lan monografikoz ere osatzen da *Paremia*. Orain dela ia hogeit hamar urte hasi nintzen paremien gaineko azterketak egiten. Paremiologoentzat paremiak saihestasun interesgarri asko dituzte.

Humboldt Euskal Herrira etorri zen garaitsuko paremia-bildumen gainean hitz egingo dugu orain. Ezagunen artean ezagunena Juan Antonio Mogelen *Peru Abarca* liburuan datorren paremia-bilduma da. *Peru Abarca* liburuan Mogelek bi paremia-bilduma txertatzen ditu. Bata, Oihenarten bildumatik hartua, eta, bestea, 65 paremiakoa, berak Bizkaian bildua. Gutxi ezagutzen diren bildumen artean Añibarrorenak, Pablo

Astarloarena, Otxandioko eskuizkribukoa eta Ispasterko bildumaren berri eman nahi nituzke.

4.1. PABLO ASTARLOAREN BILDUMA

Humboldt-en bidaia-liburuan gehien aipatzen den euskalaria Pablo Pedro Astarloa (1752-1806) da. Astarloatar idazleak bi izan ziren, Pedro José Patricio eta Pablo Pedro. Lehena, fraide frantziskotarra eta euskal idazle ugaria; bigarrena, abadea da eta lanik ezagunenak erdaraz idatzi zituen. Astarloatarrak durangarrak direla aipatu da behin eta berriro, eta, egia izan arren, uste zen baino askoz markinarragoak izan ziren.

Jose Maria Uriartek (Uriarte: 2001) eman dituen datuen arabera, askoz hobeki ezagutzen dugu Pablo Astarloaren biografia. Astarloatar idazleek ama markinarra zuten; eta, aita hil zenean, 1754 urtean, familia osoa Markinara aldatu zen. Pablo Astarloa, beraz, bi urte zituenetik aurrera, Markinara etorri eta Markinan bizi izan zen, Oruetakua etxean. Garai hartan Markina hiri harresitua zen, eta harresiak hiru sarrera zituen: goiko sarrera, Goiko Portala, herria Bilborako bidearekin lotzen zuena; eta beheko sarrera biak, bata sortaldekoa eta bestea sartaldekoa. Sortalderako sarrera honetatik Ondarroara bidea zegoen. Harresi-sarrera honen aurrez aurre, harresitik kanpora, herri-arraindegi neoklasiko dotorearen aurrean, aurkitzen da Oruetakoa etxea. Gure umetako markinarrek postetxea ezagutu genuen etxe honetako bebaruan.

Pablo Astarloaren bizitza eta hizkuntzalaritza ondo aztertuak izan dira. Gure ibilaldi honetan, Astarloaren paremia-bilduma polit bat eskaini nahi dugu, uste dugulako ez dela behar bezain ezaguna.

Bizkaiko Diputazioko liburutegian, MSS-82 eskuidatzi zenbakian, Pablo Pedro Astarloaren eskuidatzia aurkitzen da. Izenburua hauxe du: *Recolección de adagios bascongados Colocados según el orden alfabético de Sus Letras iniciales*. Paremiak 76 orrialde dituen dokumentu batean idatzirik daude. Orrialde asko hutsik aurkitzen dira, zoritxarrez. Dokumentu horretako paremiak alfabetoaren arabera, abezekiro, sailkatuak

daude. Guk paremiak zenbakitu ditugu, geure iruzkinean zenbakiak lagungarri izan dakizkigun.

Pablo Astarloaren bildumako paremiak guztiz jatorrak dira. 1800 inguruan edo lehenago Markina aldean edo inguruetan jende xeheak erabiltzen zituen esaerak dira, herri-herrikoak.

A

- 1.–Ama guria bein Elexara, bertan eperdijaz altarara.
- 2.–Ardi Chicarra beti bildotz
- 3.–Aurtengo Chacurrac, igazcuen urcazaille
- 4.–Areche oquerra, beti macur
- 5.–Acerijari ulia juan, baña anza ez
- 6.–Anzarren umiac, ura laztan
- 7.–Anzarren umia, ichassora
- 8.–Ao ichijan euliric ez
- 9.–Alperrac beti jaijegun
- 10.–Alperrac birritan biarra
- 11.–Aldana gauzaric oneena.
- 12.–Aldana baño obaric, eztago munduan gauzaric
- 13.–Aldana ichasuan dan arrainic oneena
- 14.–Assia buruban, ibili munduban
- 15.–Alper da Marija maquilatu, bardin berez biardu
- 16.–Agura zorua beti mutil.

B

- 17.–Beijac ona dau larria, obiagua jaubia

CH

- 18.–Chacur gossiac, oguija amez
- 19.–Chacur zaarra, ardi utz
- 20.–Charri garbiguria

D

- 21.–Doillorra beti prestubez
- 22.–Danian dana, eta abenduban arbijac

E

- 23.–Eguija, erregarrija

- 24.–Eldu zan Miruba Sibilijan, an bere Miruba zirudijan.
25.–Eldu-zan Miruba Sibilijan, an bere buztana iperdijan
26.–Errementarijen echian, zotza burdunci
27.–Eztau otsuac, bereric jaaten
28.–Essalia, enzula
29.–Este Chicarra, laster bete
30.–Eztaucanac, aarraussi
31.–Echiac urte laburra

G

- 32.–Gossago belooc garitan
33.–Gabeco biarra, eguneco lotsaari
34.–Guzurra ninzan mendijan, ni baino leen zan errijan

I

- 35.–Idijac oiñon biarrian, burdijac oiñon
36.–Inoren beijac orruac⁷ andi
37.–Inchirri min baguia, sasijan galdu
38.–Ilda zorruak errotara

L

- 39.–Lapurra, lapurren bildur
40.–Luurra bigunago, aarra barrurago
41.–Lagunac lagun-zaquidaz ocaran barrijac daquidaz

M

- 42.–Mutil onac buruban zauri, gaiztuac bernazaquijan

O

- 43.–Ona dau beijac laarria, obiagua jabia
44.–Otsein barrijac galbaiaz ura, zaarrac edarriaz bere ez
44.–Otsuac eztau bereric jaaten.

U

- 46.–Urac gustiac ichassora

Z

⁷ Berez, erruac eskatzen du esaerak, baina jatorrizkoan halaxe dator.

47.–Zaijetan ciogui, urunetan ero

Ez dago dudarik hona aldatu ditugun paremiek bizkai euskarako bildumarik politenetakoa osatzen dutela. Esaera hauetako asko beste iturri batzuetan era bildurik aurkitzen ditugu. Uste dugu, harmonia bokalikoari dagokionez, Markinaldekoagoak direla Durangokoak baino.

Errefrautegi edo paremia-bilduma hau gutxi ezagutzen dela esan dugu. Bakar-bakarrik Vicente Aranaren 1888. urteko lan batean transkribaturik ikusi ditugu (Arana: 1888). Lan honetako transkripzioak, batetik, ez dira fidagarriak; izan ere, askotan transkribatzaileak gaizki irakurriaz batera jatorrizko ortografia aldatu egiten du; bestetik, ezin jakin da zeintzuk diren Astarloak bildutako paremiak, beste batzuekin nahaste datozelako.

5. BUKAERA

Hitzaldi honen hasieran, Mogelen pasarte bat, Txirrita bertsolariaren azken hilabeteak eta Antonio Zavala aipatu ditut. Berrero ere gogora ditzagun Maisu Juanen hitzak sabaian dauden aita-seme bertsolarien bertsoak entzun ondoren.

M. J. Peru, esaidazu arren osteria versua, ta ateraco ditut papera eta tinteruba, beti aldian darabildazan leguez, eskribiduco dot aztu eztaquidan.

Maisu Juanek garbi dio: *vertsua eskribiduco dot aztu eztaquidan*. Ibarguen kronistak ere horixe egin zuen Errodrigo Zaratekoren kantarekin. Eta, Maisu Juanen alegiazko mundua utzirik eta egiazko mundura etorrita, Mogelek berak ere horixe uste zuen: gure orduko bertsolarien bertsoak paperean finkatu eta itsatsi behar zirela. Eta finkatu eta itsatsi berariaz diot; gaur egun erabiltzen dugun *idatzi* aditza, izan ere, Mogelen *eratsi* edo *iraatsi* aditzetik baitator. Mogel bera izan zen *idatzi* aditza eratu zuena. Mogel baino lehen, Maisu Juanek zioen bezala esaten zen: izkribatu, izkribitu, izkiriotu...

Antonio Zavalak bertsolarien bertsoak idatzi zituen ederrak eta gogoangariak zirelako. Bertsoak idatzi zituen, Maisu Juanek zioen bezalaxe, ahantz ez dakizkigun. Bertsolari zahar askok idazten ez zekitenez gero, beren bertsoak idazten zituen norbait izan ohi zuten. Txirritak Jose Ramon Erauskin loba izan zuen idazkari-lana egiten ziona. Antonio Zavalak bizitza osoko jardun nekagaitz horretan, artoski eta amultsuki, urregorria kofrean gorde zuen. Urregorriaren kofre hori, mendeetako bertsoen gordailu hori, Auspoa liburutegia da. Antonio Zavalak zioen Txirrita bezalako gizonak kalte baino mesede gehiago egiten dutela mundu triste honetan. Zavalaren hitzak geureganatuz, euskal mundua ere askozaz tristeagoa izango litzateke *Auspoa liburutegia* gabe.

Txirritak, Mogelek eta Zavalak, zeinek bere mailan, mesede handia egin zioten euskarari. Mesede, gainera, barru-barrutik. Txirrita talentu handiko bertsolaria izan zen: bere bertso eta pasadizoekin gure imajinarioan bizi-bizi dugu. Egiazko bertsolari bat izateaz gainera, arketipo bat ere badugu: Mogelen bertsolaria Txirritaren antzerakoa da eta alderantzira. Gaur eguneko euskaldunok aho-mihitan darabilgu lur azpian ia laurogei urte sarturik egon arren.

Mogelek era bateko eta besteko ekarriak egin zituen. Euskaraz erlijio-liburuak, literatura-sorkariak eta euskaren defentsako erdarazko lanak. Mogelek gipuzkeraz atera zuen bere lehen liburua, bizkaiera literarioa abiarazi zuen, eta XVIII mende bukaerako euskal gizartearen eta euskararen argazkia eskaini zuen.

Antonio Zavalak bertso-bildumak eta azterketak argitaratu zituen eta bertsolariak ere idazten jarri zituen. Perpau lanoz liburu zoragarriak eta testu zoragarriak argitaratu zituen, besteak beste direla, Xalbadorren *Odolaren* mintzoa liburuko sarrera, Uztapideren *Sasoia joanda gero*, Mattin Trekuren bizitza bere emazte alargunak kontatua. Antonio Zavala gure herri-literaturaren sekretario nagusia da, liburutegi bat utzi digun neurrian ondasundegi bat ere utzi digu.

Humboldttek ere mesede handia egin zion euskarari. Humboldten idatzien eraginez hainbat jakitun interesatu ziren euskararen gainean. Humboldttek euskaltzaletasuna eta

euskaldunenganako interesa biztu zituen. Euskaldunok atzerrian izan dugun defendatzaile eta ordezkari onena izan dugu.

Euskara biziko bada, euskaldunek hala nahi dutelako izan behar da. Euskara biziko bada, era berean, mesedegileak behar ditugu barrutikakoak eta kanpotikakoak. Txirritak, Mogelek eta Antonio Zavalak euskara barru-barrutik aberastu dute. Euskarak, era berean, kanpotik hurbildu eta lagundu dutenen laguntza ere behar du. Kanpotikako laguntzaile handi bat Humboldt dugu.

Humboldt, zorionez, bere bidaia-liburuan aipamen erratu bat egiten du. Honelaxe dio:

Gure hizkuntza zaharrak, ordea, beharbada mende bat baino lehenago hizkuntza bizen artean desagertu edo galtzeko arriskua du.

Esaldi horrek helduleku bat baino gehiago ditu. Hizkuntza bizen artean ez egoteak badakigu zer esan nahi duen; desagertu edo galtzeko arriskua hizkuntza izatea era bai. Humboldt prusiarrak mende bateko bizitza baino gutxiago iragarri zion euskarari. Baieztapena, ordea, ez da erabat kategorikoa, “beharbada” batek, *vielleicht* delakoak, zorionez huts egin zuen, eta gure hizkuntzak bizirik dirau oraindik. Humboldt Euskal Herrira etorri zenetik berrehun urte baino gehiago pasatu dira; eta, hemen bertan, bera Mogeekin batera, *Leloren kantua* eman zion leku berean, gu orain euskaraz ari gara.

Esan dut.

Markinan, 2014ko azaroaren 29an
Jabier Kaltzakorta